

Nella Lonza, Ana, Pavo i Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika, Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2021., 384 str.

Kada bi se pokušalo definirati krajobraz, kazalo bi se da se radi o svemu što je ljudskom oku vidljivo u promatranom prostoru, a rezultat je međudjelovanja prirode i čovjeka. Na tragu toga, sintagma „pobožan krajobraz“ upućivala bi na to da je čovjekov pogled usmjeren na promatranje manifestacije vjerskih osjećaja i prakse ritualnih pobožnosti u svojem okolišu. Upravo se za srednjovjekovno, nažalost ponekad i deprecijativno, nerijetko vezuje kršćansko i pobožno pa se tako izbor riječi kojima je dubrovačka povjesničarka i akademkinja Nella Lonza nasloвила svoju najnoviju monografiju doima posve efektivnim. Budući da čovjek svojim djelovanjem u prirodnom okolišu formira svoj krajobraz, zanimljivo je promatrati kako je jedan poseban vid kršćanske pobožnosti oblikovao ili „sakralizirao“ prostore srednjovjekovnog Dubrovnika. Tom pobožnom čeljadi, koja krajobraz povlačeći se na osamu i živeći u izbama ili stanovima uglavnom prislonjenima na zidove crkava na dodatan način „čini svetim“, pozabavila se akademkinja Lonza u monografiji *Ana, Pavo i Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika* objavljenoj 2021. godine u izdanju akademijinog Zavoda u Dubrovniku. Autorica je knjigu podijelila na tri glavna dijela s nizom poglavlja i potpoglavlja. Nakon završnog, trećeg dijela monografije slijede prilozi – popis imena poznatih rekluzi i pustinjaka do 1500. godine sastavljen tabelarno i kronološki, a razdijeljen prema mjestu obitavanja pobožnog svijeta (265-280) te dvadeset i pet probranih dokumenata iz dubrovačkog Arhiva o rekluzama i pustinjacima (281-304), zatim sažetak na engleskom jeziku (305-310), opširna bibliografija (311-345) te indeks imena i mjesta (347-376).

Nella Lonza uhvatila se u koštac s jednim fenomenom srednjovjekovne pobožnosti koji je do sada bio, kako sama upućuje, *zapreten* jer mu hrvatska historiografija nije posvetila posebnu pozornost kao što to nisu napravili ni istraživači prošlosti dubrovačke Crkve. Askeza, prvotno vezana uz sportaše antičkog svijeta, pronašla je svoje mjesto i u kršćanstvu. U uvodnom dijelu monografije, u tri poglavlja *Zapretena priča o dubrovačkim rekluzama i pustinjacima* (11-44), *Svjetošnjaci posvećeni vjeri u srednjovjekovnoj Europi* (19-44) te *Rekluze i pustinjaci istočnojadranskog priobalja* (45-61) Lonza gradi kontekstualni okvir kako bi smjestila i započela pripovijest o dubrovačkim rekluzama i pustinjacima. Krenuvši od egipatskih kasnoantičkih pustinjaka i sa širenjem toga oblika pobožnosti diljem Mediterana upućuje na to kako je upravo ovaj *modus vivendi* stavio pustinju u navodne znake i utjecao na to da ljudi, a osobito žene, tražeći nebesko teže izolaciji od svijeta. Fenomen je to prisutan još u ranome srednjem vijeku, a autoričina ocjena je da je teško ponuditi njegovu cjelovitu europsku sliku. Ipak, Lonza ne posustaje pred izazovom skiciranja te slike pa ističe presudnu ulogu uzleta vjerskog pokreta na počecima razvijenog srednjeg vijeka koji je na krilima crkvenog promoviranja ideala apostolskog života – skromnosti i poniznosti samoga Spasitelja – zapljusnuo Europu, s njezina juga, novim pustinjačkim valom. Tom odlučnom uzletu treba pridodati i pojačano stvaranje slike o Čistilištu zbog koje su osobe koje žive u posebnoj pobožnosti postale arbitri koji kod Svevišnjeg mogu izmoliti spasenje nečije duše. Prvotno laici ne odustaju od svjetovnih uloga i obiteljskog života, već „pustinju“ oživljavaju na druge načine, a za žene i njihovo uključivanje u pokornički pokret ključno je 13. stoljeće. Međutim, nešto ranije bilježe se prvi primjeri dobrovoljnog zazidavanja u izbe uz crkve gradskih naselja diljem Italije i južne Francuske. Lonza ocrta dinamiku različitog razvoja ovoga fenomena pa upućuje da su se u sjeverozapadnoj Europi na pozornici povijesti pojavile anakorete (od grč.

ἀναχωρέω/ anachoreō – povući se) koje se povlače u klauzuru, no žive bez stroge askeze te pomažu ljudima pružajući duhovnu potporu, a tu su picokare koje žive u svom domu ili u neklauzurnoj zajednici te brinu o siromašnima i bolesnima, slično poput begina. Picokare i begine dobivaju ime po bež boji odjeće koju su nosile. Nakon ocrtavanja europske slike, Lonza progovara o onoj istočnojadranskoj pa tako navodi učestalost pojavljivanja rekluzi i pustinjaka u izvorima od Bara i Kotora, u kojemu je živjela danas vjerojatno najpoznatija rekluzi i kasnije trećoredica blažena Ozana, do Kvarnera i Istre, za koju nema podataka koji bi potvrdili postojanje rekluzi. Već na kraju prvoga poglavlja unutar uvodnog dijela autorica najavljuje kako se njezina knjiga više bavi dubrovačkim rekluzama, a manje pustinjacima jer su oni slabije zastupljeni u povijesnim izvorima.

Nakon kratkog osvrta na isposništvo u srednjovjekovnoj Europi pa zatim i na Jadranu, Nella Lonza usmjerava pažnju na problematiku isposništva u Dubrovniku pa je, započevši središnji dio monografije naslovljen *Rekluze i pustinjaci u srednjovjekovnom Dubrovniku* (63-257), minuciozno pobrojila latinske termine pod kojima se u dokumentima dubrovačkog Arhiva skrivaju rekluze i pustinjaci, a hrvatski naziv „prizidnica“ zabilježen je, upućuje, u dalmatinskim izvorima 14. stoljeća. Začkoljica je da se rekluze nerijetko imenuje terminima koji bi odgovarali redovnicama, ali ima i obratnih primjera. U hrvatskoj se historiografiji ipak ustalilo govoriti o rekluzama, isposnicama, pokornicima ili prizidnicama. Dotičući se pravne povijesti ovoga religijskog fenomena u Dubrovniku, Lonza pojašnjava kako su rekluze i pustinjaci, kao laici, a ne Bogu posvećene osobe kao što su redovnici i redovnice, formalno potpadali pod vlast komune i kasnije Republike, a ne Crkve, tako ih dubrovački Statut svrstava u religijsku sferu, ali ih ne odvaja od vlastitoga pravnoga poretka. Prostori koje rekluze i pustinjaci nastavaju – rekluzoriji i eremitoriji, mogu imati različite vlasnike, jednako kao i crkve uz koje se nalaze, bilo da su u posjedu vlasteoske obitelji, kanonikā, bratovština, samostana itd. pa shodno tome prijenos prava vlasništva na crkvu označuje i prijenos prava na te nastambe. Pokušavši odgovoriti na pitanje je li korišten nekakav obred prilikom postajanja rekluzom ili pustinjakom, Lonza spominje slične obrede iz drugih dijelova Europe, no napominje da nije moguće sasvim utvrditi postojanje takvih obreda u Dubrovniku. Vjerojatno ih je bilo, ali *differencia specifica* između rekluzi sjeverozapadne Europe i onih dubrovačkih upravo je u tome što potonje „ne umiru za svijet“ pa se ni ne može potvrditi postojanje obreda koji su koristili misni proprij zadušnice kao na sjeverozapadu Europe. Problematizirajući socio-ekonomski položaj dubrovačkih rekluzi, Lonza implicira da one nisu društveno izolirane jer redovito napuštaju svoje izbe, prespavljuju u tuđoj kući, poslovno su sposobne, podižu tužbe, štoviše mijenjaju rekluzorije (u koje pak ulaze doživotno ili samo privremeno), žrtve su nasilja ili provode nasilje, odlaze na hodočašća i slično. Prema tome, one su itekako uronjene u društvu. Uzevši u obzir iznose s kojima raspolažu u svojim oporukama pojedine su dubrovačke rekluze iznimno imućne, a osobito vladike-udovice. Njihov su izvor financiranja, ali i dobivanje drugih potreština, i oporučni legati, a za oporučitelje svojim molitvama postaju arbitri kod Boga. Također, rekluze se posvećuju ručnom radu, a Lonza ga smješta u karakterističan ženski ideal ručnoga rada vezanog uz kršćansku pobožnost. Kao dodatan argument u prilog imućnosti rekluzi možda bi mogle poslužiti vijesti iz izvora kako one daruju crkve uz koje obitavaju, ali autorica taj segment ipak podvlači pod kategoriju njihove pobožnosti, u kojoj također spominje primjere isposnika koji su se ogriješili o katoličko pravovjerje. Nastojeći ocrtati obrise socijalne mreže rekluzi, autorica navodi šaroliko društvo od onih koji su ih imenovali izvršiteljicama oporuka, preko dijela klera i redovnica, pripadnika urbane elite, najbližeg susjedstva i drugih rekluzi. U rekluzorijima nerijetko živi više rekluzi, ali nekakva hijerarhija postoji pa glavaričin autoritet proizlazi iz njezine dobi, iskustva ili karaktera. Lonza naglašava

kako ulazak rekluze u rekluzorij označava redefiniranje osobnosti jer se ove bogobožne žene u vrelima navode samo imenom i crkvom uz koju su se smjestile. Koristeći se prozopografskom metodom, a nakon što je donijela, prema oskudnim vijestima iz vrela, dvadesetak kraćih životopisa rekluzi, Lonza zaključuje kako izvori ne mogu ponuditi jasnu sliku o dobnim granicama rekluzama niti jesu li njima postajale siromašne žene. Ipak, šarolikost se očituje u tome da su pojedine rekluze prethodno bile sluškinje, a u drugoj polovici 14. stoljeća veći je dio njih iz imućnijih pučanskih obitelji jer se vladike uglavnom usmjeravaju prema samostanu sv. Klare – isključivo namijenjenom njihovom društvenom sloju.

Nakon što se dotakla pravnog, društvenog, ekonomskog i vjerskog aspekta pustinjačkog fenomena u srednjovjekovnom Dubrovniku, Lonza usmjerava pažnju prema nastambama koje je ova pobožna čeljad koristila. Nakon kraćeg opisa terminološke raznolikosti koja se javlja u vrelima kada se govori o rekluzorijima i eremitorijima, autorica je pobrojila pedesetak nastambi unutar i izvan Dubrovnika, uz napomenu da izvori jasno naglašavaju nalaze li se unutar ili izvan zidina grada, te je zatim ukratko opisala kada se javljaju, koliko su dugo aktivni i slično. Tekst prate četiri zemljovida koji prikazuju položaj rekluzorija unutar gradskih zidina, zatim rekluzorije i eremitorije na širem gradskom području te konačno na prostoru koji će na zalasku srednjega vijeka tvoriti Dubrovačku Republiku. Lonzin je zaključak kako nije moguće govoriti o podudarnosti između važnosti crkve i značaja rekluzorija koji se uz nju nalazi. Analizirajući *krajobrazni* smještaj *pobožnih* nastambi, autorica ističe da je dvije trećine smješteno na najviše petnaest minuta hoda do grada, što dodatno potvrđuje ranije prikazani zaključak o aktivnom poslovnom i društvenom životu rekluzi, a spomenimo i ovisnost o milodarima kao važan razlog za pozicioniranje nedaleko od zajednice. Ujedno, *pobožne* nastambe u *krajobrazu* formiraju „duhovni štit“ gradskom prostoru. Izvan Astaraje, rekluzorije nalazimo na Lastovu i u okolici Stona, a njihov izostanak u Dubrovačkom primorju i u Konavlima autorica objašnjava opadanjem toga religijskog fenomena u vremenu kada su navedena područja dospjela pod vlast Republike. Opisujući materijalne ostatke nekolicine rekluzorija s dubrovačkog područja te komparirajući ih s jednim hvarskim i nekoliko europskih primjera, autorica ističe prije svega raznolikost veličina i položaja rekluzorija te navodi više razloga zbog kojih su ti prostori postupno propadali. Tekst je popraćen s nekoliko grafičkih, kartografskih i slikovnih priloga koji prikazuju materijalne ostatke pojedinih rekluzorija, tlocrte i dr.

Na koncu središnjeg dijela monografije, Lonza ocrtava polagani suton pustinjačkog fenomena unutar srednjovjekovne pobožnosti navodeći prvo primjere iz nekoliko talijanskih i francuskih gradova. Zatim se fokusira na Dubrovnik naglašavajući kako za provođenje analiza oporuke nisu zahvalno vrelo, već su više od pomoći registri o izvršenju oporuka. Autorica donosi nekoliko tablica i grafikona te ističe kako se fenomen rekluzi do kraja 15. stoljeća postepeno ugasio. Određujući razloge takvog dovršetka ove priče, zaključuje kako su rekluze potisnute na marginu jer oporučni legati u 15. stoljeću više nisu usmjereni prema njima, već prema bolesnima i siromašnima, izbjeglicama iz gradskog zaleđa, hospitalima. Naime, zamjena je umjetna, navodi autorica, jer i dalje postoje arbitri, ali oporučitelji ih pronalaze u onima koji su najranjiviji. Rekluze istiskuje nicanje hospitala, pojedine se pak s njima povezuju i „nestaju“, a doslovno nestaju i pojedini rekluzoriji koji se ruše zbog pojave Osmanlija na europskom jugoistoku. Ipak, čini se da su ključnu ulogu odigrali naponi središnjih crkvenih vlasti za uvođenjem strože klauzure te pojava trećoredica koje polako preuzimaju nastambe rekluzi, a osobito privlače udovice iz patrićijskog i višeg pučanskog sloja. A tu je i ranije spomenuti samostan klarisa koji je privukao dobar dio neudanih žena koje bi inače pohitala u rekluzorije.

U trećem i završnom dijelu monografije *Zaključak: Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika* (259-263) autorica kratko i sintetski rezimira teze o srednjovjekovnom isposničkom fenomenu u Dubrovniku, njegovoj pravnoj, socijalnoj, ekonomskoj i vjerskoj dimenziji, uklapajući ga u antičko pustinjačko nasljeđe i trendove u općem srednjovjekovnom razvoju kršćanske pobožnosti.

Lonza umješno koristi stranu literaturu o fenomenu isposništva u srednjovjekovnoj Europi (Anneke B. Mulder-Bakkerte, Jean Leclercq, Eleonora Rava, André Vauchez i dr.) te na primjeren način inkorporira dubrovačku priču u širu europsku sliku. Premda je još na početku napomenula kako je njezin istraživački rad bio obilježen krajnostima, ističući svoju radost zbog popunjavanja historiografske praznine, ali i revoltiranost zbog premalo sačuvanih vrela, čini se da je Lonza ipak pronašla dovoljno vrela jer je *zapretna priča* itekako razotkrivena, a ova će monografija postati polazišnom točkom za daljnja istraživanja fenomena isposništva uzduž istočne jadranske obale čime je hrvatska medievistika trajno obogaćena. Iza niza poglavlja i potpoglavlja čuči htijenje da se vijesti iz vrela na što bolji način sistematiziraju i gotovo empirijski predoče, što govori u prilog tome da je Nella Lonza iscrpila izvore i ponudila široku sliku obujmivši broje aspekte života pobožne čeljadi, koja se od svijeta pokušavala odmicati, ali nikada ga nije, zapravo, napustila.

Ivan Mrmarević

Lovro Kunčević, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*, Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2020., 202 str.

Između svih dijelova hrvatskog povijesnog prostora, bilo u srednjem, bilo ranom novom vijeku ili u suvremenosti, Dubrovnik i dubrovačko područje uvijek se ističu kao jedno od najbolje istraženih. Dubrovačka povijest privlači i fascinira jednako Dubrovčane i ne-Dubrovčane: glavni fokus pritom objema skupinama uglavnom biva Dubrovačka Republika. Samim time, knjiga *Vrijeme harmonije* Lovre Kunčevića na prvi pogled može izgledati kao samo još jedna u nizu knjiga o političko-društvenoj povijesti Dubrovnika. Ona se, međutim pokazuje kao nešto više. Dugo vremena se isticala kvaliteta i uspješnost dubrovačke diplomacije, uspješnost i bogatstvo dubrovačkih trgovaca te značajno kulturno bogatstvo koje je Dubrovačka Republika podarila današnjoj hrvatskoj povijesnoj baštini. Međutim, ovom monografijom Lovro Kunčević predstavlja još jednu odliku dubrovačke povijesne zbilje: kreaciju društveno-kulturnog sustava koji je omogućio toj republici dugotrajnu i stabilnu egzistenciju.

Autoru unutar ove knjige nije cilj raspravljati o tome je li Dubrovačka Republika bila stabilna politička tvorevina ili nije – njemu je njezina stabilnost činjenica *sine qua non*, to jest već prethodno prihvaćena. Glavno pitanje djela zapravo je zašto je Dubrovnik bio tako stabilno političko središte naspram ostalih dalmatinskih, ali i jadranskih i sredozemnih gradova, komuna i političkih tvorevina. Propitkivati istinitost tvrdnje je li dubrovačko društvo zaista bilo stabilno tako nije u fokusu. Što ta mitska riječ *stabilnost* zapravo autoru znači? Pjesnički, moglo bi ga se citirati: „Dubrovnik je na određen način bio otporan na povijest.“ Konkretnije, možemo specificirati: stabilnost predstavlja manju količinu političkih previranja aristokracije, što je bilo karakteristično za komunalna društva u istom razdoblju. Isto tako, predstavlja manje buna općeg pučanstva, seljaka ili nekih drugih nepriviligiranih skupina – iako takve